

Глибини культурної пам'яті

ТАРАС ЛЮТИЙ

30 СІЧНЯ 2019

Напевно, чи не в усіх культурах є традиція позбуватися непотрібного, зайвого. До неї близька спроможність забувати, себто не повертатися до того, що діє на штиб нічного жахіття. Проте коли-не-коли пам'ять про щось та нагадає. Якщо ж ми не хочемо забувати, то докладаємо якихось зусиль – робимо закладки, нотатки, насічки, помітки, ведемо щоденники, щось чомусь/комусь присвячуємо, встановлюємо пам'ятні дати, ставимо пам'ятники, творимо архіви та музеї й чимало іншого. Історичний випадок із Геростратом указує на дражливу проблему: змусити когось/щось забути чи запам'ятати – завдання з непростих. Упоратися з такими складнощами допомагає розвідка літературознавиці й культурологині Аляйди Асман «Простори спогаду» (1999), де запропоновано структуру розмаїтих маркерів, які уможливлють хист пам'ятати.

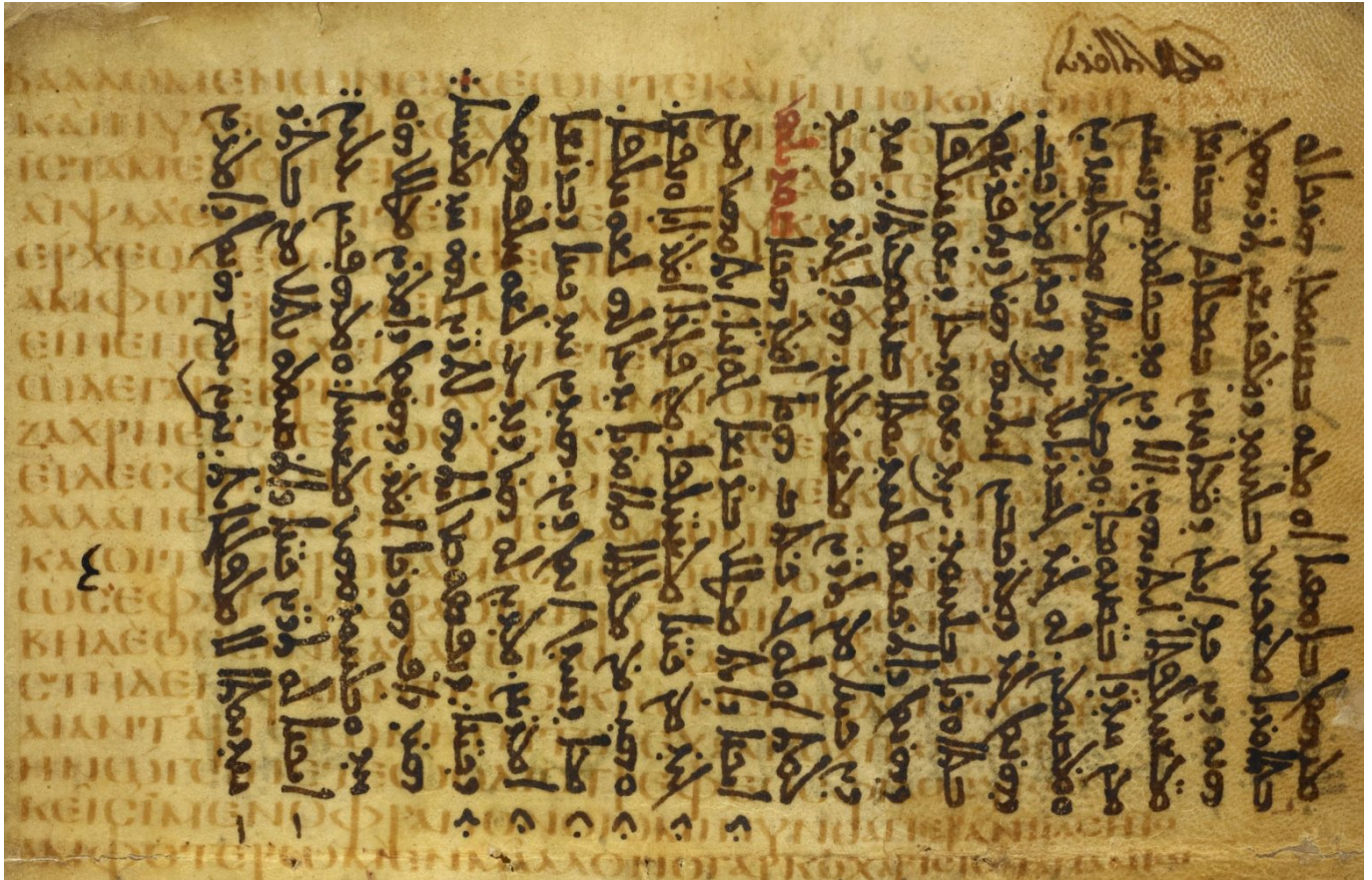

Фото: Британська бібліотека

Задумаймося: чи справді геть усе варте пам'яті? Античні образи води-ріки доволі промовисті: потоки Лети віддаляють від минулого, а хвилі Стіксу – від самого життя, тоді як жива вода наділяє новою силою, допомагаючи не втратити притомності. Проте Платон у «Федрі» чомусь називає запам'ятовування несправжнім знанням, а в «Теететі» порівнює пам'ять із восковою дощечкою, на якій пишуть учні, стираючи попередні нотатки. Мабуть, він указує на сумнівні моменти повноцінного самовладання. Зрештою, і нині мало кого здивуєш майстерністю закарбовувати незмірні масиви інформації, бо зручніше щось відшукати в безоднях інтернету (бібліотеки), не натруджуючи психіку. Чи ж не тому в культурі народжуються спільні для всіх наративи й тексти, тоді як індивідуальні спомини передаються локально, у вузькому колі?

Мнемотехніка, яку відкрив Цицерон, допомагала втримувати в пам'яті щось складне. Приклад докладання неабияких зусиль – бодай завчання віршів: у молодому віці це вдається краще, ніж у старшому. З іншого боку, етнологи підтвердили зв'язок пам'яті з болем у ритуалах ініціації. Хай там як, пам'ять слугує не тільки для, так би мовити, механічного пригадування, а й для формування ідентичності. За Джамбатістою Віко, у дописемні часи пам'ять зберігала культурну спорідненість. Давні колективні практики, коли живі згадують мертвих (тризна), були необхідні, щоб імена предків згодом уславили нащадки. Використовуючи спільні символи, люди

створюють уявлення про себе. Чим не варіант перемоги над смертю? Але письмо стає значно вагомішим образом пам'яті.

Цицерон наводить легенду: кулачний боєць просить Симоніда Кеоського звеличити його у вірші – але залишається невдоволений, прочитавши готовий текст. Поет отримує тільки частину нагороди, адже боєць вважає, що решту мали б сплатити з якогось дива згадані у вірші боги. Про подібну заздрісну конкуренцію також ідеться в іншому старому анекдоті: Александр Македонський гірко плаче на могилі Ахілла – бо того оспівав сам Гомер, а поета, який зміг би гідно возвеличити Александра, нема. Подальші спроби самопрославлення не зводилися до пошуку особи, яка забезпечить тобі засобами письма добру пам'ять: у модерну добу вимоги увічнення складніші, бо належить самостійно створити щось, варте спогаду. Недарма у драмах Вільяма Шекспіра пригадувати може тільки той, хто зазнав найгіршого.

Поряд із індивідуальною увиразнюється й пам'ять офіційна, дотична до релігійної чи політичної влади, нав'язуючи ритуали й свята, покликані формувати сенси про минуле та майбутнє. Щоправда, книгодрукування починає підважувати монополію на пам'ятання, а в XIX столітті Герберт Спенсер уже говорить про критичне ставлення до джерел.

Аляйда Асман виразно показує, як відбувалося становлення суб'єкта через спогад. Августин для унаочнення пам'яті звертався до образу «шлунка» душі – місця проходження й перетравлення. Як у шлунку корови, перетравлене повертається для повторного ремігання (переосмислення й фіксації). У Середньовіччі рукописи, засоби передачі спогаду, зберігали в кованих скринях – своєрідних контейнерах пам'яті. Тут ідеться вже про накопичення. Виймаючи манускрипти зі сховку й читаючи, можна було вибудувати цілісну особистість. Тому Гуго Сен-Вікторський вважав читання знаряддям для запам'ятовування, коли пам'ять слугує пізнанню світу й себе. Утім, така скринька не безмежна. Часом її потрібно очищати чи оновлювати, щоби не тягнути зайвого баласту. Для цього потрібна, як згодом наполягатиме Фридрих Ніцше, розвантажувальна сила забуття.

Необхідно пам'ятати про трагічне, щоб воно ніколи не поверталось знову; тримати в уяві, щоби більше не переживати в реальності.

Образів конструювання суб'єкта не бракує й пізніше. Якщо для Рене Декарта справедлива

формула «мислю, отже існую», то для Джона Лока існування пов'язане зі згадуванням, із засвоєнням попереднього досвіду. Вільям Вордсворт описує «я», розщеплене на багато окремих складових, які неухильно відтворюються через пригадування. У романтизмі сила уяви поєднує ці елементи в цілісність: Томас де Квінсі пише про мозок як про палімпсест, на якому невпинно викарбовується різна інформація. Накопичувальна пам'ять – це таке ніби горище (і я добре пам'ятаю горище дідового будинку, де зберігалися стоси старих запилжених журналів), своєрідний архів. Зигмунд Фройд порівнює роботу психоаналітика з археологією: занурюючись у людську психіку, ніби в курган, можна знайти щось важливе. Тут навіть не потрібне надзусилля, бо ж іноді важливі спогади лежать на поверхні. Для Марселя Пруста медитативною дією наділений і ковток чаю з улюбленим тістечком, адже дозволяє поринути в забуте.

Окрема сторінка пам'яті – зони травматичного досвіду. Є негативні спогади, які годі витіснити. Та чому важливо пам'ятати про жахливі події? Спогади про масову загибель, про катування (голодомор, Голокост) не однакові для свідка та, скажімо, сторонньої особи. Тут є певний парадокс: необхідно пам'ятати про це, щоб воно ніколи не поверталось знову; тримати в уяві, щоби більше не переживати в реальності. Особисті речі в'язнів концтаборів – німі свідчення того, що ці люди навіть у скрутній ситуації жили повноцінно. Тоталітарні суспільства не дозволяють мати інституційні форми пам'яті про такі речі, витісняють їх в індивідуальну, родинну сферу. Ось чому декомунізація, як і денацифікація, має бути не знищенням символів тоталітаризму, а переміщенням в особливий дослідницький простір, доступний кожному, хто хоче їх вивчати. З іншого боку, артефактів прикрого минулого завжди замало – тому вони весь час потребують нових інтерпретацій.

Не менш виразна риса пам'яті – це забування як відкинення, що в матеріальній культурі втілюється у смітті. Однак не можна сказати, що відходи більше не цікавлять людство. Вони повертаються, стаючи вторинною сировиною або ваблячи археологів. Недарма найкращим місцем розкопу часто вважають старовинні сміттярки та звалища. Феномен колекціонера теж може багато чого сказати про пам'ятання. Достатньо вийти на блошиний ринок, як одразу побачиш речі, про які сучасні люди встигли забути. Колекціонери дають їм друге життя. Ілля Кабаков робив інсталяції зі сміття, моделюючи щось на зразок архіву непотрібних речей. Упорядковані в певний спосіб предмети здобувають нове народження, разом несучи на собі спогади про пережите. Заглядаючи до своїх шухляд, я знаходжу там давно неактуальні візитівки, рахунки, чеки, значки, старі акумулятори й просто речі невідомого призначення. Перебираючи їх, відновлюю контексти минулого.

Хай що ми пам'ятаємо, важливо розуміти обмеженість цієї пам'яті. Неможливо пригадати геть усе. Пам'ять ніколи не буде тотальною. У ній завжди залишаються місця, які неможливо

відтворити. Френсис Бекон наводить історію про Діагора, якому в храмі Нептуна показали жертвоприношення осіб, урятованих від шторму. Та Діагор допитувався про пожертви тих, хто не вижив. Без образів, зниклих безслідно, ми ніколи не матимемо повної картини життя.

ТАРАС ЛЮТИЙ

30 СІЧНЯ 2019